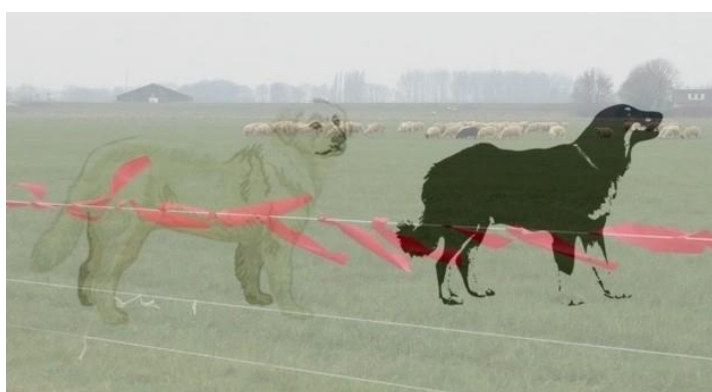

Eindverslag bescherm je vee brabant

Wolf-werend werken

INHOUD

Dit is het eindverslag van het project Bescherm je Vee Brabant. In dit project zijn twee voorbeelden van wolfwerende maatregelen in Noord-Brabant uitgevoerd: twee schaapskuddes zijn beschermd met kuddebeschermingshonden in het leefgebied van de wolf van de Grote Heide en in het westen van Brabant zijn als proef elektrische fladry's ingezet tegen zwervende wolven aldaar.

Auteurs: Linnartz, van Bommel, Dorgelo

Met ondersteuning van **Provincie Noord-Brabant**

Bescherm je Vee Brabant

Colofon

In opdracht van:

Wolvencommissie Provincie Noord-Brabant
Brabantlaan 1, 5216 TV, 's-Hertogenbosch

Opstellers: Leo Linnartz, Frans van Bommel, Ray Dorgelo

Contactpersoon opdrachtgever: Johan Mees

Titel: Bescherm je Vee Brabant

Datum: 7 april 2023

Status: definitief

Aantal pagina's incl. bijlagen: 34

Contactgegevens: Leo.linnartz@ark.eu

Deelnemers:

Landschapsbeheer De Wassum

Landschapsbeheer De Lachende Ooi

Trefwoorden: kuddebeschermingshond, KBH, elektrisch mobiel raster, conflictpreventie, schaap, schapen, vee, kudde, wolf, Canis lupus, landschapsbeheer, schapenhouderij, Noord-Brabant, Pastore Maremmano-Abruzzese, Pastore della Sila

Inhoudsopgave

Colofon	1
Inleiding	4
De aanleiding	4
Wolven in Noord-Brabant	4
Preventie om predatie op vee te voorkomen	5
Demonstratieprojecten	5
Projectdoelen	5
Demonstratieproject kuddebeschermingshonden	5
Demonstratieproject elektrische fladderlinten	6
Demonstratieproject kuddebeschermingshonden	7
Eeuwenoude ervaringen	7
De voorbereiding, locaties en deelnemers	7
Honden & Schapen	7
De kuddebeschermingshonden	8
Duo 1	8
Duo 2	9
Implementatie & Integratie	10
Shortlist	10
Verplaatsing & Hoeden	11
Hoedende honden	12
Recreanten	12
Ervaringen buiten in het veld	13
Verschillende herders en hoedende honden	13
Ontwikkeling van de integratie	14
De kuddebeschermingshonden en de wolf	17
Demonstratieproject elektrische fladderlinten	19
Omschrijving	19
Doelstellingen	19
Implementatie	19
Werkingsduur en -areaal	20
Voorkomende problemen	21
Het importeren van turbo fladry	21
Fladderlint in de praktijk	21
Begrazingsbedrijf in Oudemolen	21

Schapenhouder in Wouwse Plantage.....	23
Provincies	24
Demonstratiedag wolfwerende maatregelen	24
Agrishop - VOSS.farming.....	25
Media-aandacht.....	25
Hoe nu verder	25
Conclusie	25
Kuddebeschermingshonden.....	25
Elektrisch fladderlint	26
Bronnenlijst	27
Bijlage I: Sterkte-Zwakte (SWOT) analyse	28
Sterktes.....	28
Zwaktes.....	28
Kansen	29
Bedreigingen.....	29
Bijlage II: Nachtrasters.....	30
Nachtvakken	30
Minimaal 25 meter van paden en wegen.....	30
Infobordjes langs paden en wegen	30
Minimaal 50 meter van dichte vegetatie	31
Beschutting in het nachtvak.....	32
Animatie met de aanbevolen nachtvak criteria	32

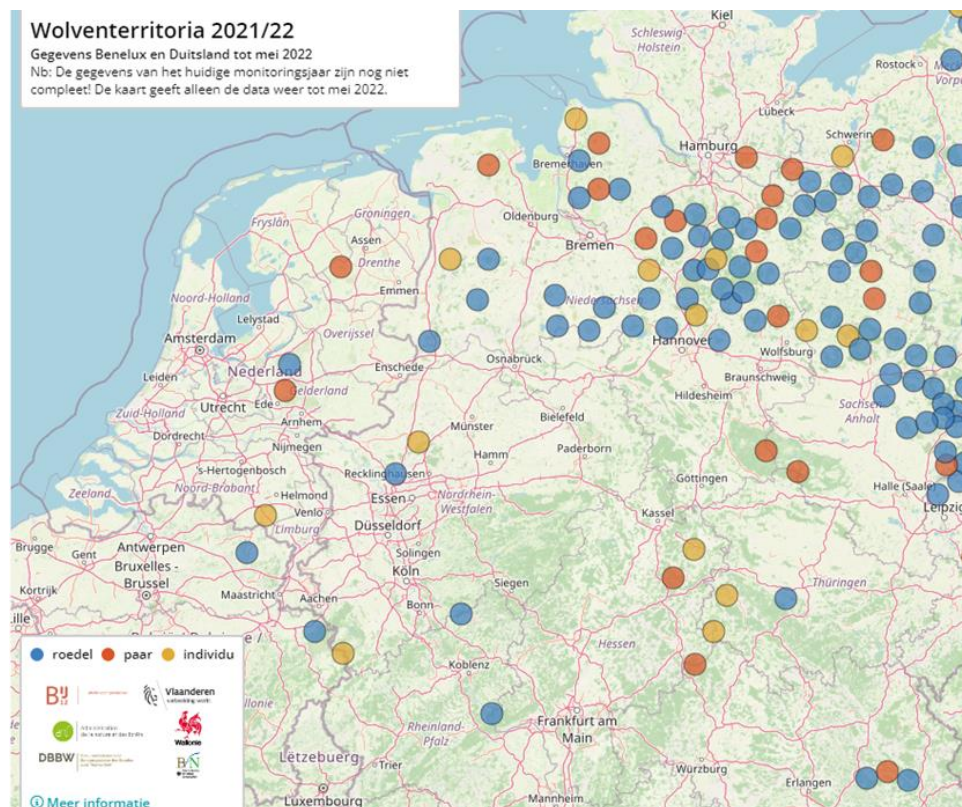
Inleiding

De aanleiding

Sinds de terugkeer van wolven in Nederland verliezen schapenhouders jaarlijks helaas schapen aan predatie door deze soort. Onnodig, want met de juiste preventieve maatregelen, zoals elektrische rasters en/of de inzet van kuddebeschermingshonden is dit vrijwel helemaal te voorkomen. Wij zochten, en vonden, daarom schapenhouders in Noord-Brabant die bereid waren om samen met ons team de beste preventieve maatregelen te vinden voor hun bedrijf, deze te implementeren, te begeleiden en te demonstreren aan collega's uit de sector.

Wolven in Noord-Brabant

Wolven keren in grote delen van Europa terug naar voormalige leefgebieden. Zo zijn inmiddels in vrijwel alle Duitse deelstaten territoria van wolven aanwezig en neemt hun aantal jaarlijks met ongeveer 30% toe. Sinds de eerste officiële bevestigde wolf in maart 2015 in Nederland bezoeken jaarlijks verschillende wolven ons land en hebben diverse wolven zich hier ook gevestigd (Figuur 1). De eerste wolven hebben zich in 2018 op de Noord-Veluwe gevestigd en sinds 2019 is hier sprake van voortplanting. Het paar op de Noord-Veluwe heeft sindsdien jaarlijks welpen gekregen. Daarnaast is er in 2022 ook op de Midden-Veluwe, in Nationaal Park de Hoge Veluwe en in het Drents-Friese Wold voor het eerst gereproduceerd. In het zuidoosten van Noord-Brabant en over de grens met Noord-Limburg, regio Weert, heeft sinds 2020 een wolf zijn territorium gevestigd. Deze wolf, GW1625M, heeft ook een gedeelte van Noord-Limburg in zijn territorium.

Figuur 1. Verspreiding van gevestigde wolven (<https://www.wolveninnederland.nl/waar-komen-wolven-voor#anchor-map>)

Landelijk en in de regio heeft er sinds 2018 in toenemende mate predatie van vee door wolven plaatsgevonden. In de regio was dit meestal bij Noord-Brabantse en Limburgse schapenhouders, maar een aantal keer zijn ook kalveren en wat damherten ten prooi gevallen. Gezien de groeiende wolvenpopulatie is de verwachting dat veehouders in Noord-Brabant vaker met wolven te maken

zullen krijgen, zowel met zwervers als gevestigde wolven. Preventie is daarom noodzakelijk om het vee te beschermen en te voorkomen dat roofdieren, zoals wolven, wennen aan vee als prooidieren.

Preventie om predatie op vee te voorkomen

In Nederland lopen vooral schapen en in mindere mate geiten, pony's, jonge paarden en jonge runderen risico op predatie. De kans op predatie van landbouwhuisdieren door roofdieren is door de inzet van verschillende, passende preventieve maatregelen sterk te verminderen. Ervaringen uit het buitenland getuigen ervan dat schade aan landbouwhuisdieren niet zozeer samenhangt met het aantal wolven of het aantal landbouwhuisdieren, maar vooral met de inzet en effectiviteit van preventieve maatregelen en verantwoord wildbeheer. De inzet van elektrische rasters, turbo fladry en/of kuddebeschermingshonden blijken effectieve maatregelen te zijn evenals het 's nachts op stal zetten of dieren binnen een kleinere, veilige nachtkraal houden. Geheel uitsluiten van schade door wolven is niet mogelijk, aangezien geen enkele maatregel 100 procent zekerheid biedt, mede door het feit dat er vele aspecten meespelen. De kans op predatie kan echter wel tot een minimum beperkt worden door toepassing van de juiste preventieve maatregelen en correcte toepassing van die preventieve maatregelen. De inzet van deze middelen blijkt ook effectief tegen predatie door vos, goudjakhals en hond.

Na een afwezigheid van 150 jaar van wolven, is veel kennis over de wolven en/of over de manier waarop met wolven kan worden samengeleefd verloren gegaan en niet meer aanwezig in Nederland. In het buitenland, met name in die gebieden waar de wolf nooit is weggeweest, bestaat nog een rijke kennis over het samenleven tussen mens en wolf. Deze kennis en ervaring zijn daarentegen niet één op één te vertalen naar de Nederlandse situatie. We kunnen echter wel een transitie inzetten, door middel van efficiënte en innovatieve aanpassingen gericht op Nederland.

Demonstratieprojecten

ARK Natuurontwikkeling, Van Bommel Faunawerk en Canine Efficiency zijn met subsidie van de provincie Noord-Brabant aan de slag gegaan met het opzetten van demonstratieprojecten samen met schapenhouders. Hierbij zijn kuddebeschermingshonden, wolf-werende (elektrische) rasters/nachtkralen van flexinetten en elektrisch fladderlint als preventieve middelen ingezet.

Projectdoelen

Deze demonstratieprojecten geven overheid, boer en burger praktijkvoorbeelden waar veehouders naartoe verwezen kunnen worden en bieden schaapherders en andere veehouders een vraagbaak waar zij terecht kunnen met vragen over hoe zij in hun eigen bedrijf wolf-werend kunnen werken. Daarnaast leveren de demonstratieprojecten de nodige media-aandacht op, waardoor preventieve maatregelen in de maatschappij landen.

- Implementeren, begeleiden en demonstreren van verschillende, door BII12 aanbevolen, preventieve maatregelen voor veehouders.
- Vraagbaak en kennisoverdracht door middel van demonstratieprojecten voor schapenhouders, andere veehouders, beleidsbepalers en terreinbeheerders.
- Vergroten van draagvlak voor de inzet van preventieve maatregelen en daarmee ook voor de aanwezigheid van wolven.

Demonstratieproject kuddebeschermingshonden

In Salland is een pilotproject met kuddebeschermingshonden uitgevoerd, waarbij al veel kennis is opgedaan en de daar opgedane ervaringen gedeeld zijn (van Bommel et al. 2020). Enkele zaken zijn daarbij echter onderbelicht gebleven, onder meer op welke wijze drijvende of hoedende honden en kuddebeschermingshonden goed samen in één bedrijfsvoering kunnen werken.

De inzet van kuddebeschermingshonden op plekken met recreatie is, vanwege het grote belang van veiligheid en juridische aansprakelijkheid, een aspect wat verdere verkenning behoeft, iets waar in deze initiatieven mee begonnen is. En natuurlijk is het van groot belang de inzet van kuddebeschermingshonden te demonstreren aan andere veehouders in de regio.

*“Wat zijn kuddebeschermingshonden? Kuddebeschermingshonden behoren tot een groep eeuwenoude **werkhonden**, die ontstaan en geselecteerd zijn op het beschermen van vee tegen roofdieren, maar ook tegen andere dreigingen, zoals diefstal.”*

Figuur 2. Ignazio op de dag van aankomst met Schaapherder Tanja - Foto © Marielle van Uiter

Demonstratieproject elektrische fladderlinten

Elektrische fladderlinten, ook wel turbo fladry genoemd, zijn een ander preventiemiddel om schade door de wolf te voorkomen. Het idee komt uit Noord-Amerika. Het middel is relatief eenvoudig in te zetten en heeft voor een bepaalde periode groot effect wanneer het goed opgebouwd is. In West-Brabant werden elektrische fladderlinten getest en uiteindelijk als functionerend beoordeeld. Bij de opbouw moet echter op de hoogte van het bovenste draadje met fladderlint gelet worden doordat de wolf anders kan leren eronder door te kruipen. Dit type raster is wel stormgevoelig en de ervaring heeft geleerd dat het zetten van meer palen dit type raster weerbestendiger maakt. Verder is de combinatie met een bestaand vast raster een optie om het nog veiliger te maken voor de te beschermende kudde schapen.

Demonstratieproject kuddebeschermingshonden

Enkele veel gestelde vragen over kuddebeschermingshonden zijn:

- Kunnen kuddebeschermingshonden succesvol ingezet worden in onze maatschappij en in verschillende bedrijfsvormen van veehouderij?
- Kunnen kuddebeschermingshonden ook bij ander vee dan schapen en geiten?
- Kunnen kuddebeschermingshonden samen met drijvende of hoedende honden?
- Kunnen kuddebeschermingshonden flexibel worden ingezet waar de nood hoog is?

Eeuwenoude ervaringen

Kuddebeschermingshonden hebben door de eeuwen van hun bestaan heen constant kleine en grote veranderingen meegemaakt, tot op de dag van vandaag. Het omgaan met, en aanpassen aan, veranderingen is dan ook één van de eigenschappen van kuddebeschermingshonden. Door als herder/veehouder op een bepaalde (specifieke) manier te werken draaien de meeste kuddebeschermingshonden soepel mee in de ritmes van verschillende bedrijfsvoeringstypes en/of manieren van werken.

“In de winter zijn de kuddebeschermingshonden van deze schaapskuddes op de boerderij in het dorp, samen met alle andere dieren. Voor de meeste kuddebeschermingshonden is dit een rustige periode, maar in sommige gebieden en dorpen wagen de wolven en/of beren zich ook aan de boerderijen. De kuddebeschermingshonden van de schaapskuddes zijn gewend aan verschillende situaties; vrij in de bergen in het warme seizoen en binnen hekken met verschillende dieren in de winter. De eeuwenoude tradities van (onder andere) het Roemeense platteland resulteren in erg waardevolle kuddebeschermingshonden, die gewend zijn aan het leven met een verscheidenheid aan boerderijdieren en in verschillende situaties.” [\(uit ‘Kwaliteit boven kwantiteit’, Canine Efficiency 2016\)](#)

Hiermee worden eigenlijk de meeste voorgaande vragen al beknopt beantwoord. Dit verslag voegt daar de ervaringen in Noord-Brabant aan toe. In de praktijk, bij de mensen die met kuddebeschermingshonden (zijn gaan) werken, zijn de antwoorden nog duidelijker. De vraag of kuddebeschermingshonden flexibel kunnen worden ingezet wordt beschreven in het rapport ‘Kuddebeschermingshonden flex-inzet Limburg’ (Dorgelo 2022). Bij de aanloop is een Sterkte-Zwakte (SWOT) analyse uitgevoerd. In bijlage I is deze toegevoegd.

De voorbereiding, locaties en deelnemers

De Provincie Noord-Brabant wilde bij voorkeur dat de pilotprojecten plaats zouden vinden in het leefgebied van de enige gevestigde wolf in de provincie, wolf GW1625M. Om geschikte deelnemers te vinden zijn we in gesprek gegaan met diverse potentiële kandidaten in of bij het leefgebied van deze wolf. De Strabrechtse Heide is min of meer het kerngebied van het territorium van wolf GW1625M, dus bij uitstek geschikt voor een pilot met kuddebeschermingshonden. Nadat de oproep naar potentiële kandidaten was gedaan zijn we na een aantal gesprekken en ontmoetingen met geïnteresseerden uiteindelijk uitgekomen bij twee kandidaten om met kuddebeschermingshonden te beginnen: een kudde van Landschapsbeheer De Wassum die gehoed wordt op de Strabrechtse Heide en, in eerste instantie, een kudde van Strijdom Landschapsbeheer op eveneens de Strabrechtse Heide. De laatstgenoemde deelnemer is in een later stadium vervangen door Landschapsbeheer de Lachende Ooi.

Honden & Schapen

Zoals vrijwel alle Nederlandse schapen waren ook deze kuddes slechts gewend aan hoedende honden en (passerende) honden van derden. Een hoedende hond is in principe geen positief geïnterpreteerd wezen door de schapen, waar kuddebeschermingshonden dat wel zijn na een goede

binding. Schapen die geen kuddebeschermingshonden gewend zijn en ineens 24/7 vergezeld worden door zulke honden kunnen soms angstig zijn of vervelend doen ten opzichte van de kuddebeschermingshonden. Als dat te vaak en/of te lang gebeurt dan kan er conflict ontstaan tussen de honden en schapen. Zeker als de honden in verhoogde alertheid in de richting van een eventuele dreiging sprinten en optreden, kunnen schapen die dit niet gewend zijn 'verkeerd' reageren. Dit alles goed observeren en monitoren is een belangrijk onderdeel van de begeleiding, zodat waar nodig bijgestuurd, gecorrigeerd en/of aangepast kan worden. Een goed begin is immers het halve werk. Dat geldt zeker voor het werken met kuddebeschermingshonden, of al dan niet bij alle levende have.

De kuddebeschermingshonden

Voor dit project zijn twee duo's kuddebeschermingshonden uit Italië aangekocht. Hierbij is getracht om honden aan te trekken met ervaring bij vee, met roofdieren en sociaal vaardig in de omgang met verschillende mensen.

Duo 1

[Cane da pastore Maremmano-Abruzzese](#), een kuddebeschermingshondenras wat de oorsprong kent in het Italiaanse Abruzzes gebergte, waar het al eeuwenlang voornamelijk schaapskuddes beschermt tegen roofdieren als wolven en beren. Ook vandaag de dag zijn de schaapskuddes met deze kuddebeschermingshonden nog talrijk in Abruzzo. Dit ras komt buiten Italië vrij veel voor in landen zonder eigen kuddebeschermingsrassen, veelal vanwege hun, voor kuddebeschermingshonden, overwegend zachtaardige en toegankelijke karakter en uiterlijk.

In dit project zijn we gestart met een duo bestaande uit een teef van anderhalf jaar en een reu van zes jaar. De reu van zes jaar was speciaal door ons uitgekozen vanwege zijn leeftijd en de daarbij behorende stabiliteit en ervaring. De teef arriveerde terwijl ze midden in haar loopsheid was, dus moest zij de eerste tijd apart van de reu, bij de schaapskooi gehouden worden. De reu bleef alleen bij de schapen en ging mee hoeden overdag. Vanwege een voorspelde ernstige storm op de derde dag na aankomst besloten we om de reu tijdens het noodweer bij de schaapskooi apart te zetten, om geen risico te lopen in de voor hem nieuwe flexinetten en nieuwe plek. Helaas kwam hij tijdens de storm noodlottig aan zijn einde. Na een sectie bleek de doodsoorzaak een maagtorsie, mogelijk als gevolg van stress. Drie weken na het verlies van Ignazio arriveerde zijn vervanger, een Pastore Abruzzese-Maremmano reu van 3 jaar. Hiermee kon het traject met een volwaardig kuddebeschermingshonden-duo echt van start gaan.

Figuur 3. Het Brabantse Abruzzese duo - Foto © Ray Dorgelo

Duo 2

[Cane da pastore della Sila](#), een eeuwenoud kuddebeschermingshondenras wat tot voor kort nog maar zelden voorkwam buiten de Italiaanse regio van herkomst: Calabrië. Deze kuddebeschermingshonden worden van oudsher voornamelijk gebruikt om Calabrische geitenkuddes tegen roofdieren te beschermen. De laatste jaren gaan er meer en meer van deze honden aan het werk buiten het land van herkomst.

In dit project zijn we gestart met een duo bestaande uit een teef van 2 jaar en een reu van nog geen anderhalf jaar. Gezien de nog relatieve onbekendheid van dit ras was dit een mogelijkheid om het ras en hun werkeigenschappen en overige kenmerken in dit project te verkennen. Beide honden waren vanaf hun aankomst toegankelijk in de omgang met verschillende mensen. De nog jonge reu liet al snel zien over een enorme hoeveelheid energie te beschikken en was duidelijk nog niet mentaal volwassen. Op zich is dat geen probleem, maar het vergt wel extra aandacht op het vlak van: zorgen dat er geen kans is op ongewenst (onbesuisd) gedrag tot hij in meer volwassen gedrag stabiliseert. De teef is vrijwel altijd rustig en stabiel, maar wel in eerste instantie fel op vreemde honden. Zo ook naar de Bordercollies, echter dit was goed te corrigeren en al snel begreep ze dat de Bordercollies er ook bij horen met hun eigen taak.

Figuur 4. Het Brabantse Silano duo - Foto © Ray Dorgelo

Implementatie & Integratie

Shortlist

Allereerst hieronder een shortlist met belangrijke punten om te onthouden bij de start van) het werken met kuddebeschermingshonden: de implementatie- en integratiefase. Hierin is deels de methodiek te zien die we gebruiken. In het 'Bescherm je Vee Limburg' project zal ook een infoboekje preventieve maatregelen gemaakt worden, waarin meer gedetailleerd de methodiek van kuddebeschermingshonden implementatie en integratie aan bod zal komen.

- **Bindingsproces met de schaapskudde en met de herder.** Zolang de schaapskudde en kuddebeschermingshonden niet vertrouwd zijn met elkaar en gerust zijn in elkaars nabijheid worden de kuddebeschermingshonden niet zonder toezicht vrij in de kudde gelaten. Bij afwezigheid van de herder is er dus een apart vak voor de kuddebeschermingshonden in het schapenvak. De criteria voor een dergelijk vak zijn beschreven in bijlage II.
- **Gewenning aan de bedrijfsvoering.** De honden moeten wennen aan alle activiteiten die voorkomen in de bedrijfsvoering. Hieronder vallen onder andere het schapen scheren, het schapen selecteren, de dek-periode en de lammerperiode. De kuddebeschermingshonden worden bij deze activiteiten niet buitengesloten, maar er op een verantwoorde manier bij betrokken, zodat ze kunnen observeren en leren. Ook worden al deze activiteiten tijdig doorgegeven aan de begeleider, zodat deze aanwezig kan zijn of eventuele extra tips en adviezen kan geven.
- **Gewenning aan hoedende honden en medegebruikers van werkterrein.** Denk hierbij aan wandelaars, fietsers, jagers, boswachters, etc.. Minimaal de eerste 4 maanden zijn de kuddebeschermingshonden aangelijnd en altijd mee met hoeden bij de herder, zodat zonder

risico gewenning en acceptatie ontstaat van de meewerkende hoedende honden en medegebruikers van het terrein. Voor het aanlijnen kan bijvoorbeeld een schouderkoppel gebruikt worden.

- **Hoedende honden en kuddebeschermingshonden voeren hun eigen taak uit, zonder zich met elkaar te bemoeien.** De eerste weken wordt ieder type hond strikt gewezen op hun eigen taak. Geen socializen onderling. Extra veel aandacht en langere tijdlijn bij dominante of gedragsgestoorde honden.
- **Voorkom voortplanting tijdens de projectlooptijd.** Kuddebeschermingshonden mogen niet bij de kudde weggehaald worden, nooit, tenzij in het geval van een loopse teef. Die wordt dan apart gehouden van de reu, bij de schaapskooi of bij een andere kudde schapen.
- **Kuddebeschermingshonden moeten ten alle tijde het raster respecteren.** De kuddebeschermingshonden mogen niet leren om over een afrastering te springen. Enkel door de netten te openen mogen ze onder begeleiding in en uit, net als de schapen. Ook de honden geen voorbeelden geven van het springen over rasters door andere honden, zoals hoedende honden.
- **Verantwoord en vanuit een rustige energie werken met de kuddebeschermingshonden.** De basis om met kuddebeschermingshonden te werken is ze laten begrijpen wat wel en wat niet in de bedrijfsvoering hoort. Zich misdragende mensen of dieren worden uiteraard niet zomaar door kuddebeschermingshonden geaccepteerd. De herder is verantwoordelijk om, zover mogelijk, zulke situaties te voorkomen en/of in goede banen te leiden.

Verplaatsing & Hoeden

De eerste periode is een belangrijke periode waarin een betrouwbare en sterke binding tussen kuddebeschermingshond en kudde én herder(s) gevormd moet worden. Tegelijkertijd moeten de honden wennen aan alle nieuwe omstandigheden bij de kudde en in de omgeving, zoals hoedende honden, wandelaars zonder én met hond, fietsers, hardlopers, lokaal wild, et cetera. De methode om dit te doorlopen is 'gewoon' door het te doen. Geen nadruk op dingen die voor (kunnen) komen, maar zoals altijd vol zelfvertrouwen met de kudde op pad. De kuddebeschermingshonden leren op die manier wat de bedoeling is en wat hun plaats is in het geheel.

Om maximale controle te hebben over de honden en hun eventuele reacties, en natuurlijk om het feit dat er nog geen reden (binding) is om los met de nieuwe kudde en herder mee te lopen, gaan de honden voorlopig aangeliend mee hoeden. Idealiter met behulp van een schouderkoppel, waaraan meerdere lijnen bevestigd kunnen worden, zodat de herder de handen zoveel mogelijk vrij heeft. De honden pikken dit over het algemeen heel snel en goed op en na een tijdje weten ze niet beter. Herders met goed aan het koppel (de schaapskudde) geconditioneerde honden kunnen bijvoorbeeld ongehinderd netten openen en sluiten, (gebarende) commando's aan de hoedende honden geven, koffiedrinken en telefoneren.

Figuur 5. De handen vrij, de honden vast aan het koppel - Foto © Ray Dorgelo

Hoedende honden

De kersverse Brabantse kuddebeschermingshonden kenden nog geen hoedende honden. Hoedende honden zijn, net als andere aanwezige factoren, een fenomeen wat geaccepteerd moet worden door de kuddebeschermingshonden. Dit is heel simpel te bereiken door vanaf de eerste ontmoeting de hoedende hond zichzelf niet op een hondse manier te laten voorstellen aan de kuddebeschermingshonden, maar deze meteen aan het werk te zetten in hun taak bij de kudde. Zo observeren de kuddebeschermingshonden het fenomeen en kunnen ze waar nodig overtuigd/gecorrigeerd worden bij een (te) reactieve houding naar de hoedende honden, aangezien ze aangelijnd zijn. Meestal lijkt het binnen enkele dagen alsof de kuddebeschermingshonden en hoedende honden al jaren bij elkaar op een kudde zijn, ieder in hun eigen rol, moeiteloos in elkaars nabijheid.

Recreanten

De omgang met recreanten is iets wat veel kuddebeschermingshonden goed onder de knie kunnen krijgen. Daarbij zijn wel een aantal factoren van belang:

- **Selectie & specifieke socialisatie.** Door te kiezen voor stabiele en sociaalvaardige kuddebeschermingshonden en die vaardigheden verder te laten ontwikkelen vergroten we de kans op een conflictloos samenzijn van kuddebeschermingshonden en derden.
- **Verantwoord & veilig werken.** Door een verantwoorde manier van werken worden risico's op incidenten tot een minimum beperkt en geven we tegelijkertijd het goede voorbeeld. De kuddebeschermingshonden leren met alles omgaan terwijl ze onder controle zijn, om uiteindelijk vrij met de kudde meelopend te kunnen functioneren in een gebied waar ook andere medegebruikers aanwezig zijn.

- **Publieke educatie.** Mensen die te maken krijgen met werkende kuddebeschermingshonden in de omgeving moeten geïnformeerd en voorgelicht worden over hoe zij zich ten opzichte van de schaapskudde en honden zouden moeten gedragen. Hoe beter mensen zich aan de gedragsregels houden, des te soepeler kuddebeschermingshonden en derden naast elkaar kunnen functioneren.
- **Handhaving regels.** Kuddebeschermingshonden kunnen fel reageren op onrust veroorzakende factoren. Vaak reageren kuddebeschermingshonden juist op verstoring waarbij al bestaande regels in gebieden overtreden worden. Gebrek aan handhaving resulteert in meer overtreding van regels en onrustiger kuddebeschermingshonden.
- **Inzet en samenwerking.** Als alle betrokken partijen zich inzetten en samenwerken is er weinig wat niet bereikt kan worden. Terrein behorende organisaties (TBO's), gemeentes, provincies, lokale bewoners, recreanten en schaapherders hebben hierin allemaal een rol te vervullen.
- **Gebruik van kuddebeschermingshonden expertise.** Door gebruik te maken van specialistisch advies en begeleiding wordt een veilige, verantwoorde werkwijze gehanteerd en kunnen alle belangrijke details en kwesties onderbouwd, beantwoord en ontwikkeld worden.

Ervaringen buiten in het veld

Beide Brabantse kuddebeschermingshonden duo's ontwikkelden zich de eerste periode goed. Beide kuddes bevonden zich in deze periode hoofdzakelijk in gedeeltes van de Strabrechtse Heide waar mede vanwege het vogelbroedseizoen weinig tot geen publiek komt. Slechts af en toe was er in de verte een voertuig, fietser of wandelaar en verder alleen de lokale fauna en natuurlijk de kudde, herder en Bordercollies. Tijdens de ontmoetingen met vreemde mensen, zoals boswachters en de media, vonden plaats in het bijzijn van de herder. Hierbij waren de honden stabiel en tolerant. Het conditioneren van ontspannen aan het schouderkoppel lopen kon zo wel rustig vorm krijgen. Buiten de hoeduren verbleven beide duo's in een apart vak binnenin het schapenraster, zodat de schapen op die manier konden wennen aan de grote honden die continu bij ze zijn en die soms blaffen en rennen als ze iets opmerken in de omgeving.

Verschillende herders en hoedende honden

Het Silano duo werkte met drie verschillende herders en zes verschillende Bordercollies, waarvan de meeste dagen met één herder en zijn Bordercollies en met de anderen op dagen dat de fulltime herder vrij had.

Het Abruzzese duo werkte met zes verschillende herders en zes á zeven Bordercollies, waarvan de meeste dagen met één herder en haar Bordercollies en met de anderen op momenten dat de fulltime herder vrij had.

De kuddebeschermingshonden toonden geen problemen met het werken met verschillende mensen. Hoe beter de aanbevolen omgangsregels uitgevoerd worden, des te makkelijker draaien de honden mee met de verschillende personen. Slechts in enkele situaties waar de aanbevolen omgangsregels even niet in acht genomen werden kwamen er soms schermutselingen voor tussen een kuddebeschermingshond en een Bordercollie, zonder ernstige gevolgen. Eenmaal was er een schermutseling tussen de Abruzzese reu en een hond van een wandelaar: een schermutseling van twee reuen onder elkaar zonder ernstige verwondingen of gevolgen. De herder heeft hier een wijze les geleerd. Het werken met kuddebeschermingshonden is een nieuw fenomeen en kost de nodige tijd en inspanning voordat het in iemands systeem zit. Is dit eenmaal het geval, dan is de kans op incidenten zeer klein.

Ontwikkeling van de integratie

Mede doordat de teef van het Abruzzese duo bij aankomst loops was en apart verzorgd en uitgelaten werd door de herders was er snel een hechte binding met de mensen. Na de dood van Ignazio verplaatste we haar naar de kudde op de heide, waar ze overdag mee ging tijdens het hoeden. Met het feit dat ze na het hoeden als enige hond moest achterblijven bij de kudde op de heide was ze het niet eens. Echter na een paar dagen consequent doorzetten accepteerde ze het en ontwikkelde ze ook de band met de schapen. Toen na drie weken de vervangende reu arriveerde was de teef een behulpzaam voorbeeld om de nieuwaangekomen reu te laten ontdooien. De reu was in de eerste uren niet op zijn gemak met het feit dat hij aangeliind was. Dit werd door de kalme manier van omgang van de herder snel beter en kwam in de dagen erna slechts af en toe nog eens voor. De teef kon in de eerste weken al regelmatig onaangeliind mee, mede door haar toegankelijke karakter, de band die ze met de herders heeft en het feit dat er in het gebied waar gehoed werd vrijwel geen publiek kwam.

Figuur 6. De Abruzzese teef onaangeliind mee tijdens het hoeden - Foto © Ray Dorgelo

Ook de reu kon met regelmaat onaangeliind mee in dit rustige gedeelte, maar op momenten dat hij iets waarnam ging hij vaak nog te ver van de kudde weg. Hij zal een langere periode, consequent aangeliind mee moeten tijdens het hoeden. Tegen het einde van het hoedseizoen kwam de kudde in een gebied met meer publiek, wat voor het duo een nieuw fenomeen was en waar ze regelmatig erg onrustig van werden. De ontwikkeling van het leren omgaan met, en accepteren van, de verschillende medegebruikers in het gebied is iets waar in het eerstvolgende hoedseizoen verder aan gewerkt zal worden.

Dagelijks, na een halve dag hoeden, krijgt de kudde de tijd om in het raster te herkauwen. Vanaf het eind van de eerste maand, word het Abruzzese duo los tussen de schapen gelaten tijdens de herkauwpauzes. Van een afstand wordt geobserveerd hoe dit gaat. Indien nodig kan een verbale correctie gegeven worden, maar eigenlijk gaat dit over het algemeen goed. Twee maanden na de start, na observatie met een verrekijker vanaf nog grotere afstand is besloten om de kuddebeschermingshonden vanaf dat moment vrij tussen de schapen in het raster te laten.

Figuur 7. Observatie van af een grote afstand door de verrekijker - Foto © Ray Dorgelo

Terwijl we dit schrijven is de winterbegrazing bijna op zijn einde. Het Abruzzese duo is met hun kudde van drachtige ooiën meegegaan in de winterbegrazing op het boerenland. Een nieuwe beleving voor de honden: langs meer en minder drukke wegen met passerende auto's, landbouwvoertuigen, wandelaars met honden, et cetera. Vlak voor de winterbegrazing begon is besloten de reu te laten castreren, aangezien hij geen topmateriaal is om mee te fokken, waar de teef dat eerder wel is in de toekomst. Het duo kan nu in ieder geval altijd bij elkaar bij de kudde blijven. Tijdens de winterbegrazing laat de reu zien dat hij toch nog niet zo ver is om te allen tijde los in de kudde te zijn, vanwege het claimen van de water- en mineralen bakken en onbetrouwbaarheid bij een (incidenteel) lammerende ooi in de wei. Ook graaft hij veelvuldig kuilen, wat op de meeste winterweides niet wenselijk is. Hij zal voorlopig weer in een apart vak binnen het vak vertoeven als er geen toezicht is. Het duo zit inmiddels ook bij een nieuwe groep schapen, aangezien 'hun oude' kudde naar stal is gegaan om af te lammeren. In het hoedseizoen zal er vooral met hem extra consequent gewerkt moeten worden om hem op alle onderdelen betrouwbaar en op het juiste niveau te krijgen.

Figuur 8. De Abruzzeses op in de winterbeweiding - Foto © Jenny Dorgelo

Bij het Silano duo was al snel duidelijk dat de teef meestal een kalm en volwassen karakter heeft. De jonge reu is echter vaak een clowneske energieboom. Voor hem is het nog belangrijker om kalm, serieus en consequent de manier van werken te conditioneren en hem geen kans te geven op onbesuisd gedrag. Dit ging niet altijd zonder slag of stoot. Mede doordat de verwachtingen bij de eigenaar van het begrazingsbedrijf niet overeenkwamen met de tijdlijn die nodig was om het gewenste resultaat te bereiken werden de aanbevolen omgangsregels vaak niet opgevolgd. Hierdoor hebben we uiteindelijk moeten besluiten om een andere deelnemer te zoeken voor dit duo.

Na een periode van observatie intern bij Canine Efficiency zijn de honden naar de nieuwe deelnemer Landschapsbeheer De Lachende Ooi gegaan. Het hoedseizoen was toen al nagenoeg voorbij. De honden zijn daarom bij de boerderij bij een kleine groep schapen, in een vast raster, gezet om ze te laten wennen aan de bedrijvigheid van af- en aan komend personeel, voorbijgangers en ander publiek. De reu is het voornaamste punt van aandacht, omdat hij met regelmaat onrust veroorzaakt bij de schapen door ze op te jagen, overigens zonder ze te verwonden. Langzaam maar zeker is er wel verbetering te zien, mede omdat de afgesproken omgangsregels ten opzichte van hem nu wel consequent worden volgehouden.

Figuur 9. De Silano's in een vast raster met 'hun' groepje schapen - Foto © Ray Dorgelo

De volgende stap was het kuddebeschermingshonden duo met 'hun' groepje schapen op de weide bij de boerderij in flexinetten. Ook deze fase is inmiddels achter de rug. De reu heeft zeker af en toe nog zijn energieke uitpattingen, maar mede doordat het groepje schapen inmiddels aan hem gewend is loopt het niet uit de hand.

De volgende fase is in gang gezet terwijl we dit schrijven: het duo is met 'hun' groepje schapen bij een grotere groep gaste ooien, in een groot met flexinetten afgezet vak, op een natuurgrasland. De honden hebben hier meer waar te nemen in de omgeving: minder mensen maar meer wild. Er zijn een aantal keer enkele schapen buiten het raster gekomen, vermoedelijk door onbesuisd gedrag van de jonge reu in combinatie met schapen die nog geen kuddebeschermingshonden gewend zijn. Als deze periode goed overbrugd wordt zal er in het hoedseizoen opnieuw aan de verdere binding en ontwikkeling gewerkt gaan worden met de nodige begeleiding.

De kuddebeschermingshonden en de wolf

De eerste anderhalve maand dat de kuddebeschermingshonden buiten zijn is er geen met zekerheid vast te stellen wolvenactiviteit in het gebied wat het territorium is van gevestigde wolf GW1625M waargenomen. Zoals te lezen is in het rapport 'Kuddebeschermingshonden flex-inzet Limburg' (Dorgelo 2022) maakte deze wolf begin 2022 een uitstapje naar Duitsland. Begin juli 2022 liet deze wolf echter zijn aanwezigheid weer blijken op de Strabrechtse Heide. De wolf was erin geslaagd om 's avonds een kudde schapen uit een groot dagvak van wolfwerende netten te drukken. De kudde was naar de schaapskooi gerend, waar het door de daar wonende herder in de kooi is gelaten. Later bleek dat drie dieren er niet in waren geslaagd om veilig bij de kooi aan te komen. Zij waren ten prooi gevallen aan de wolf ergens tussen het dagvak op de heide en de schaapskooi. Dit was de kudde van het Silano duo, waarvan de teef op dat moment vanwege loopsheid de laatste dag apart zat en de reu in een apart flexinetvak waar hij behalve blaffen geen mogelijkheid had om op te treden tegen de wolf.

Figuur 10. Een dag na de wolvenaanval, het Silano duo weer bij de kudde in het grote dagvak – Foto © Ray Dorgelo

Zo'n twee weken later werd de kudde buiten het nachtvak aangetroffen samen met het Abruzzese duo. Ze bleken 's morgens vroeg uitgebroken. Of de wolf hier een rol in heeft gehad konden we niet met zekerheid vaststellen. De kuddebeschermingshonden waren in ieder geval keurig bij de kudde en er waren dit keer geen schapen vermist.

Een maand later werden er twee levende schapen bij, maar buiten, het nachtvak aangetroffen met een keelbeet. Vermoedelijk waren dit afgedwaalde achterblijvers die de dag ervoor niet met de kudde mee terug zijn gekomen. Vanwege loopsheid was de Abruzzese teef bij een andere kudde geplaatst. De reu bleef bij deze kudde. De herder van dienst vermoedde dat doordat de schapen dicht tegen het nachtvak stonden, de wolf het 'karwei' niet heeft afgemaakt vanwege de optredende kuddebeschermingshond in het nachtvak. Inmiddels weten we via de DNA-resultaten die gepubliceerd zijn door BIJ12 dat alle hiervoor genoemde predaties aan wolf GW1625M zijn toegewezen.

Demonstratieproject elektrische fladderlinten

Omschrijving

De oorsprong van het fladderlint ligt in de zogenoemde *lappenzaun*, een middel dat oorspronkelijk uit Rusland komt en vroeger in Europa werd ingezet tijdens de wolvenjacht. Dit middel bestaat uit een draad met wapperende linten eraan. Het zorgt ervoor dat onervaren wolven, argwanend als ze zijn, een *lappenzaun* niet durven te passeren.

Het fladderlint bestaat uit een draad waar felrode linten aan zijn bevestigd. Nieuw is echter de elektrische component, oftewel de turbo, waarbij de draad waar de lappen aan bevestigd zijn onder stroom staat. Elektrische fladderlinten, ook wel turbo fladry genoemd, is een middel dat in de Verenigde Staten geregeld wordt toegepast (NRDC 2020, Western Landowners Alliance 2018, Barnes 2015).

Het is een preventief middel dat betrekkelijk snel en eenvoudig is op te zetten, bijvoorbeeld om te voorkomen dat een zwervende en onervaren wolf opnieuw bij dezelfde schaapskudde toeslaat. Een belangrijk voordeel van het systeem is dat het makkelijker en lichter is dan de gebruikelijke wolfwerende stroomnetten.

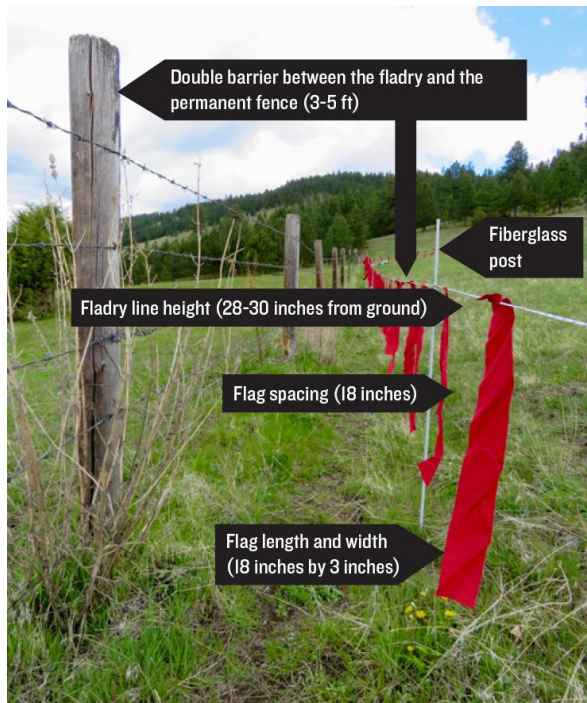
Doelstellingen

De doelstelling vanuit Noord-Brabant is het demonstreren van elektrische fladderlinten in combinatie met bestaande rasters als nieuw preventief middel om schapen tegen wolvenaanvallen te beschermen. Een preventief middel, dat zo mogelijk als noodset 'op de plank ligt', en snel op eenvoudige wijze kan worden geplaatst om bijvoorbeeld in het geval van een zwervende wolf herhaaldelijke aanvallen op een schaapskudde kan voorkomen. Zoals het geval was in West-Brabant en Zeeland in het voorjaar van 2022.

Daarnaast geldt als nevendoeel media-aandacht te genereren voor schadepreventie, voor zowel de sector als ook breed-maatschappelijk.

Implementatie

De stroomdraad wordt op een hoogte van 70-75 cm opgehangen, wat overeenkomt met de schouderhoogte van een wolf (figuur xx). Dit type tijdelijke elektrische afrastering werkt niet alleen, omdat wolven instinctief bang zijn voor de beweging van de vlaggen, maar ook omdat ze een schok krijgen als ze uiteindelijk proberen de geëlektrificeerde draad te passeren. Bij correct gebruik is turbo fladry een zeer effectief hulpmiddel om predatie door wolven te voorkomen (Western Landowners Alliance 2018, Barnes 2015).

Figuur 11. Plaatsing van fladderlinten (overgenomen uit NRDC 2020)

Werkingsduur en -areaal

De werkingsduur van een dergelijk middel is echter beperkt: er treedt uiteindelijk gewenning op en daarna zullen wolven zich niet meer laten weerhouden door een *lappenzaun*. De turbo fladry werkt vanwege de elektrische schok die een wolf krijgt waarschijnlijk langer, maar ook dit is naar verwachting geen permanente oplossing. Daarvoor zijn elektrische rasters noodzakelijk die voor een wolf volledig dicht zijn en een hoogte hebben van tenminste 1,20 meter, eventueel in combinatie met kuddebeschermingshonden.

Fladderlinten zonder stroom kunnen enkele weken werken, omdat wolven erg op hun hoede zijn voor onbekende objecten in hun omgeving. Wanneer elektrische fladderlinten worden gebruikt kan de werking beduidend langer zijn, tot zo'n twee of drie maanden (NRDC 2020).

Studies geven aan dat elektrische fladderlinten tot 75 dagen effectief zijn en meestal worden geplaatst in de periode waarin vee het meest kwetsbaar is. Sommigen suggereren dat elektrische fladderlinten tot 90 dagen effectief zijn (Young e.a. 2019). Om gewenning te voorkomen, wordt aanbevolen fladderlinten enkel in te zetten in de kwetsbare periode voor een duur van ten hoogste 75-90 dagen. Bij correct gebruik kan het in de daaropvolgende jaren voor vergelijkbare periodes opnieuw worden geplaatst (Young 2019).

Volgens de Western Landowners' Alliance (2018) wijzen de ervaringen van gebruikers in de Verenigde Staten uit dat elektrische fladderlinten gebruikt kunnen worden om kleinere gebieden zoals afkalfweiden over beperkte tijd te beschermen. Deze bron spreekt over een duidelijk kortere periode van 2-8 weken. Voor arealen groter dan 20 hectare is het middel minder geschikt. Ook Musiani e.a. (2003) geven een kortere periode aan van tot circa 60 dagen.

Experimenteel werd in Griekenland de effectieve afweer van elektrische fladderlinten getest (Iliopoulos e.a. 2019). Deze bedroeg tussen de 23 tot 157 dagen en eindigde met het verwijderen van elektrische fladderlinten. Het aantal naderingen van testlocaties door wolven werd ook verminderd met 75%. Elektrische fladderlinten kunnen een kosteneffectief preventief middel zijn om wolven weken of maanden van kleine percelen uit te sluiten.

Voorkomende problemen

Fladderlinten zijn minder effectief in gebieden met aanhoudende harde wind, waar de linten snel in de war kunnen raken of scheuren. Om effectief te zijn in het afschrikken van wolven, is de bovengrondse hoogte van de elektrische fladderlinten van cruciaal belang. Als ze te hoog zijn geplaatst, zullen wolven eronderdoor gaan (Western Landowners' Guide 2018).

Het is meer werk om een kilometer fladderlinten op te zetten dan een kilometer schrikdraad. Daardoor is het middel minder snel te verplaatsen dan conventionele elektrische draden. Niet alleen de draadhoogte is van cruciaal belang, er dient consequent spanning op de draad te staan en voorkomen dient te worden dat de linten zich om de draad wikkelen. Onderhoud is daarom een vereist, want wolven zullen de openingen vinden (Western Landowners Alliance 2018).

Het importeren van turbo fladry

Het product turbo fladry is niet direct leverbaar in de Verenigde Staten, maar wordt op aanvraag geproduceerd. Dit ondanks dat sommige artikelen en berichten rondom conflictmanagement tussen vee en grote predatoren dat wel lijken te suggereren. Het product is te verkrijgen bij Jonco Industries in Milwaukee, VS. Na bestelling geldt er een levertijd van 90 dagen, de turbo fladry wordt niet op voorraad gehouden, waardoor een snelle levering niet mogelijk is. De lengte van de elektrische fladderlinten is circa 400 meter (¼ mijl). De bestelprocedure, internationale verzending en bureaucratische handelingen tezamen met de lange productietijd maken de aanschaf in de Verenigde Staten weinig aantrekkelijk. De kosten per strekkende meter inclusief transportkosten en importbelasting bedroegen circa € 1,95 (excl. btw).

Fladderlint in de praktijk

Begrazingsbedrijf in Oudemolen

Het begrazingsbedrijf is gespecialiseerd in landschapsbeheer met behulp van schapenbegrazing en is gevestigd in Oudemolen, West-Brabant. 's Zomers worden de gescheperde kuddes ingezet op onder meer heideterrainen. Daarnaast worden met de schaapskuddes stadsparken en zonneparken begraast. In de winter staan de schapen op agrarisch grasland, veelal op grote percelen afgezet met plastic paaltjes en twee schrikdraden op 30 en 60 cm.

Wolf:

Op de percelen waar de turbo fladry was ingezet zijn geen schapen gedood. Op percelen zonder turbo fladry zijn in de winter 2021/2022 wel schapen gedood door één of meerdere wolven.

Praktijk:

- Stormgevoelig, met een storm zijn de paaltjes met elektrische fladderlinten omgewaaid. Dit is met twee schrikdraden normaal geen probleem. Na het zetten van extra palen was dit probleem grotendeels verholpen.
- Door de wind rollen de linten op, waardoor de fladderlinten niet goed meer bewegen en de werking vermoedelijk vermindert.
- Voor het op- en afrollen van de fladderlinten is een haspel of klos, met tenminste 90 cm doorsnede, essentieel.
- De fladderlinten werden in dit geval gecombineerd met twee schrikdraden, die zich onder de linten bevinden. Het is voorstelbaar, dat deze opstelling een langere periode inzetbaar is als zonder de nylon schrikdraden, omdat de kans dat een wolf stroom krijgt duidelijker groter is dan wanneer er alleen elektrische fladderlinten staan.

Bescherm je Vee Brabant

- Er zijn duidelijk meer paaltjes nodig om een fladderlint op te hangen dan normale schrikdraad. Circa elke 10 meter is een paaltje van 120 cm nodig om te voorkomen dat de fladderlinten te veel doorhangen, waardoor ze op plaatsen te laag komen te hangen. Met gewone schrikdraad kunnen de paaltjes om de 20 meter worden geplaatst.
- Afhankelijk van de bodem kunnen ook paaltjes met een dubbele pen gebruikt worden om meer stabiliteit te bieden.
- Vanwege het gewicht van het elektrische fladderlint dienen op de hoeken van het perceel zwaardere en stabielere palen gebruikt te worden om te voorkomen dat het gewicht en de wind de hoekpalen omtrekken en het fladderlint te slap komt te hangen.
- De indruk van de schaaphouder was dat het elektrische fladderlint functioneert, mits goed opgezet en uitgevoerd met zwaardere palen op de hoeken en om de 100m.

Figuur 12. Uitzetten van de elektrische fladderlinten bij de proeflocatie in Oudemolen – Foto © Frans van Bommel

Figuur 13. Elektrisch fladderlinten in combinatie met laag 2-draads elektrisch raster bij Oudemolen – Foto © Frans van Bommel

Figuur 14. Elektrisch fladderlinten in combinatie met laag 2-draads elektrisch raster bij Oudemolen – Foto © Frans van Bommel

Schapenhouder in Wouwse Plantage

De schapenhouder en -handelaar is gevestigd in Wouwse Plantage, West-Brabant.

In de winter staan de schapen op agrarisch grasland, veelal op grote percelen afgezet met plastic paaltjes en één schrikdraad op circa 40 cm.

Figuur 15. De proeflocatie nabij Wouwse Plantage. Er staat zoals gebruikelijk slechts één schrikdraadje. Genoeg om de schapen binnen te houden, maar niet om een wolf buiten te houden. De turbo fladry is later opgesteld aan de andere kant van de bomenrij – Foto © Leo Linnartz

Wolf:

Over de winter 2021/2022 zijn er bij deze schapenhouder circa 90 schapen gedood door één of meerdere wolven. De meeste slachtoffers vielen voordat de turbo fladry was opgesteld. Er zijn geen schapen gedood binnen de percelen waar de turbo fladry was opgesteld.

Praktijk:

- Stormgevoelig, door een zware storm zijn de paaltjes met elektrische fladderlinten omgewaaid en zijn de schapen uitgebroken. Diezelfde avond heeft de wolf een uitgebroken schaap gedood.
- De linten draaien zich door de wind op en raken verstrikt in andere rasters.
- Netten zijn te duur, de schapen staan nu achter één schrikdraad.
- Een aantal melkveehouders, waar de winterbeweiding met schapen plaatsvindt, vinden het geen gezicht.

Provincies

De provincie Zeeland heeft zich aangesloten bij de pilot uit Noord-Brabant gezien de problematiek met aanvallen van wolven op schapen in het grensgebied van West-Brabant en Zeeland. De fladderlinten zijn beschikbaar gesteld aan de bovengenoemde schaaphouders in West-Brabant. In de winter van 2021/22 waren er tenminste twee maar waarschijnlijk drie zwervende wolven in de regio op zoek naar een eigen geschikt leefgebied.

Ook andere provincies hebben interesse getoond waaronder Gelderland, inmiddels heeft Gelderland een noodset in gebruik genomen. De elektrische fladderlinten zijn betrokken via Agrishop. Binnenkort worden de elektrische fladderlinten door Agrishop gedemonstreerd in Overijssel. Deze regio's lijken geschikter voor de turbo fladry, omdat zware wind er zeldzamer is dan in de open zeekeleipolders in Zuidwest-Nederland.

Demonstratiedag wolfwerende maatregelen

Circa 80 schapenhouders hebben de demodag wolfwerende maatregelen (2 april 2022) op het bedrijf van Sjraar van Beek, Landschapsbeheer De Wassum, in Asenray bezocht. Hier werden verschillende rastersystemen, waaronder de elektrische fladderlinten, getoond, alsmede informatie over kuddebeschermingshonden en schadetaxatie verkregen.

Figuur 16. Artikel uit Het Schaap april 2022

Agrishop - VOSS.farming

Anthonie Schulenburg van Agrishop is uitgenodigd om het systeem te komen bekijken bij Van Driel Landschapsbeheer. Agrishop heeft veel vragen ontvangen van schaa- en andere veehouders alsmede overheden. Agrishop heeft het elektrisch fladderlint in productie genomen en de eerste orders zijn inmiddels uitgeleverd in Nederland. Vanaf medio april 2023 regulier leverbaar.

- De kosten bedragen: ca. € 0,75/meter, excl. btw en excl. verzendkosten.
- De lengte is 100 meter per rol, verpakt in een stevige doos.
- De basis is een 4mm braid x geleider zoals wij die al langere tijd verkopen.
- Deze beschikt over de volgende geleiders: 6x 0,20mm SS + 3x 0,20mm CU.
- De linten/vlaggetjes zijn van een UV bestendig materiaal en hebben deze afmetingen: 48cm x 7,5cm.
- Elke 50cm is een fladderlint aan de geleidedraad geplaatst. Ze zijn eraan vast gestikt zodat deze niet kan verschuiven over de geleider.

Omdat de fladderlinten zwaarder zijn dan normale schrikdraad, wordt aanbevolen glasvezelpalen te gebruiken in plaats van de gebruikelijke plastic paaltjes. Glasvezelpaaltjes zijn lichter en veel stugger en sterker dan plastic paaltjes.

Media-aandacht

Er is breed over de inzet van de elektrische fladderlinten in Noord-Brabant geschreven in vakbladen, kranten en sociale media. De zoektermen 'fladderlinten' en 'turbo fladry' in combinatie met Brabant of Zeeland leveren honderden zoekresultaten op bij uiteenlopende websites, van sector gerelateerde, overheid en nieuwswebsites.

Hoe nu verder

Het project is afgelopen, maar de herders blijven natuurlijk hun kuddebeschermingshonden inzetten. Wat ook blijft is de nazorg in de vorm van begeleiding van de kuddebeschermingshonden. De turbo fladry hebben in de winter van 2021/22 goed dienst gedaan in het westen van Brabant, maar de winter daarop waren er geen wolven in die regio. De turbo fladry gaan naar de provincie Noord-Brabant om op verzoek te worden uitgeleend aan veehouders in gebieden waar predatie door zwervende wolven plaats vindt.

Conclusie

De wolf keert in steeds meer Nederlandse regio's terug. Terwijl dit voor de ene leuk en positief nieuws is, betekent dit voor een ander inspanning en zorgen om vee. Nederland moet opnieuw leren met de wolf samen te leven en dit vraagt tijd en moeite. Maar het kan, en een begin is gemaakt. Dit verslag levert waardevolle informatie en ervaringen over het gebruik van de preventieve middelen kuddebeschermingshonden en elektrische fladderlinten voor schapenhouders.

De eerste ervaringen zijn positief en stimuleren verdere inzet van kuddebeschermingshonden en turbo fladry. Samen met andere preventieve middelen maken ze op een natuurvriendelijke manier het conflictarm samenleven met de wolf mogelijk.

Hieronder staan de hoofdconclusies per preventiemiddel op een rij:

Kuddebeschermingshonden

- Er zijn geen schapen door wolven gepakt bij kuddes waar de kuddebeschermingshonden bij waren.

Bescherm je Vee Brabant

- De twee duo's kuddebeschermingshonden hebben zonder problemen laten zien in staat te zijn met diverse herders en diverse hoedende honden om te kunnen gaan waar de aanbevolen omgangsregels in acht werden genomen.
- Bij voldoende blootstelling aan verschillende soorten publiek, voertuigen en andere menselijke activiteiten lieten de kuddebeschermingshonden zien daaraan te kunnen wennen en er niet onnodig op te reageren.
- Het rekening houden met de omgangsregels en de hier en daar veranderde werkwijze door de toevoeging van kuddebeschermingshonden ging over het algemeen voorspoedig. Uiteraard gaat dit bij de ene herder sneller en beter dan bij de andere.

Op dit moment is volledige integratie nog geen feit, aangezien er nog verschillende stadia en periodes doorlopen moeten worden. We zijn ook nog geen jaar bezig met de uitvoering in de praktijk. Verandering van geografische regio, werkwijze en voeding had op sommige kuddebeschermingshonden een fysieke en/of mentale impact. Dit lijkt momenteel grotendeels opgelost, maar wordt uiteraard verder gemonitord. Vrijwel alle door ons ontvangen reacties van derden op de aanwezigheid van kuddebeschermingshonden om de wolf bij de kudde weg te houden waren positief en complimentierend.

Elektrisch fladderlint

- Tijdens de proef in West-Brabant hebben zich geen wolvenaantallen voorgedaan op schapen die binnen de elektrische fladderlinten stonden.
- Er zijn uit de literatuur duidelijke aanwijzingen dat de elektrische fladderlinten gedurende een bepaalde tijd een preventieve werking hebben. Hierbij dient het middel over kortere perioden en over een niet te grote oppervlakte ingezet te worden om de afschrikkende werking te behouden.
- De fladderlinten werden in dit geval gecombineerd met één of twee andere schrikdraden, die zich onder de linten bevinden. Het is voorstelbaar, dat deze opstelling een langere periode inzetbaar is als zonder de nylon schrikdraden, omdat de kans dat een wolf stroom krijgt duidelijker groter is dan wanneer er alleen elektrische fladderlinten staan.
- Om elektrische fladderlinten goed te kunnen plaatsen is een dubbel aantal (glasfiber) paaltjes vereist. Bovendien zijn stevige hoekpalen nodig om te voorkomen dat draad te veel door gaat hangen.
- De bestelprocedure, internationale verzending en bureaucratische handelingen tezamen met de lange productietijd maken de aanschaf in de Verenigde Staten weinig aantrekkelijk. De kosten per strekkende meter inclusief transportkosten en importbelasting bedroegen bij bestelling in de VS circa € 1,95 (excl. btw) per strekkende meter.
- Er is in Nederland een producent gevonden, Agrishop, die het elektrisch fladderlint in productie genomen heeft. De kosten voor deze variant bedragen circa € 0,75 (excl. btw) per strekkende meter. Dit is vanaf medio april 2023 leverbaar.
- De brede media-aandacht over de inzet van de elektrische fladderlinten in Noord-Brabant in vakbladen, kranten en sociale media draagt bij aan het verspreiden van waardevolle informatie en ervaringen over het beschermen van vee tegen de wolf.

Bronnenlijst

Barnes, M. (2015) Livestock Management for Coexistence with Large Carnivores, Healthy Land and Productive Ranches. People and Carnivores.

Bommel, F. van, M. Pekel, L. Linnartz & R. Dorgelo 2020. Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij: Preventie van Predatie door Wolven. ARK Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk.

Dorgelo, R (2022) Kuddebescherming flex-inzet Limburg. Canine Efficiency.

<https://www.canineefficiency.com/kuddebeschermingshonden-flex-inzet-limburg/>

Iliopoulos, Y. C. Astaras, Y. Lazarou, P. Maria, K. Savas & M. Waltert (2019) Tools for co-existence: Fladry corrals efficiently repel wild wolves 1 (*Canis lupus*) from experimental baiting sites. *Wildlife Research* 46(6):484-498. DOI: 10.1071/WR18146

Musiani, M., C. Mamo, L. Boitani, C. Callaghan, C. C. Gates, L. Mattei, E. Visalberghi, S. W. Breck, and G. Volpi (2003) Wolf depredation trends and the use of fladry barriers to protect livestock in western North America. *Conservation Biology* 17:1538–1547.

NRDC (2020) Installing turbo fladry: an informational guide. Natural Resources Defense Council.

<https://www.nrdc.org/resources/installing-turbo-fladry-informational-guide>

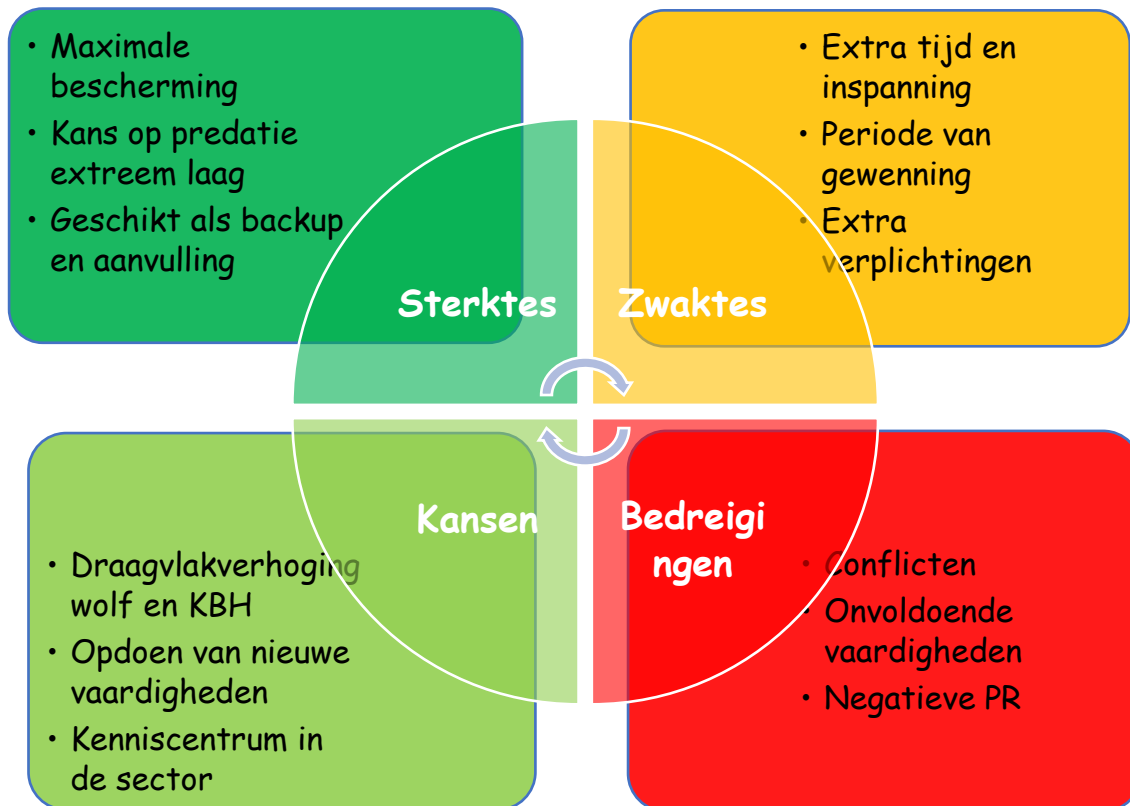
Western Landowners Alliance (2018) Reducing Conflict with Grizzly Bears, Wolves and Elk: A Western Landowners' Guide. Western Landowners Alliance.

<https://www.wolveninnederland.nl/waar-komen-wolven-voor#anchor-map>

Young, J. K., J. Steuber, A. Few, A. Baca & Z. Strong (2019) When strange bedfellows go all in: a template for implementing non-lethal strategies aimed at reducing carnivore predation of livestock. *Animal Conservation* 22: 207–209. doi:10.1111/acv.12453

Bijlage I: Sterkte-Zwakte (SWOT) analyse

Kuddebeschermingshonden zijn het oudste en meest geavanceerde 'middel' voor roofdierconflictpreventie. Ze zijn al duizenden jaren door de verschillende tijdperken heen mee ontwikkeld. Ze zijn combineerbaar met de meeste andere preventieve middelen en inzetbaar in diverse omstandigheden en scenario's. Niet voor niets zijn ze nog overal aanwezig waar grote roofdieren nooit zijn weggeweest. Kuddebeschermingshonden zijn onmisbaar bij gedomesticeerde kuddes die in de natuur verblijven.

Sterktes

De combinatie van een goed raster en/of nachtkraal en goede kuddebeschermingshonden bieden **maximale bescherming**, waardoor de **kans op predatie extreem laag** wordt, zeker in de Lage Landen waar eerder minder dan beter beschermd vee te vinden is. Kuddebeschermingshonden zijn zeer geschikt als **back-up en aanvulling**. Bijvoorbeeld bij het wegvallen van stroom en/of de verdere werking van het raster zelf, zullen goede kuddebeschermingshonden de kudde zo goed als mogelijk blijven beschermen. Kuddebeschermingshonden signaleren dreiging meestal op grote afstand, waardoor dreigingen ver van de kudde gehouden kunnen worden. Dit voorkomt predatiedruk en stress bij de kudde. Kuddebeschermingshonden houden predatoren op afstand door middel van: geurmarkeringen, vocale waarschuwingen, lichaamspositionering en uitstraling en wanneer nodig door middel van fysiek optreden.

Zwaktes

Het implementeren van kuddebeschermingshonden in een kudde kost **extra tijd en inspanning**, met name in de eerste **periode van gewenning**. Hiermee moet goed rekening gehouden worden en hiervoor moeten mens(en), tijd en toewijding hebben, naast de nodige externe begeleiding. Al met al komen er dus **extra verplichtingen** bij. Er moet rekening gehouden worden met het feit dat er dingen langzamer en stroever kunnen gaan dan verwacht. Het bindingsproces met de kudde (zie schema

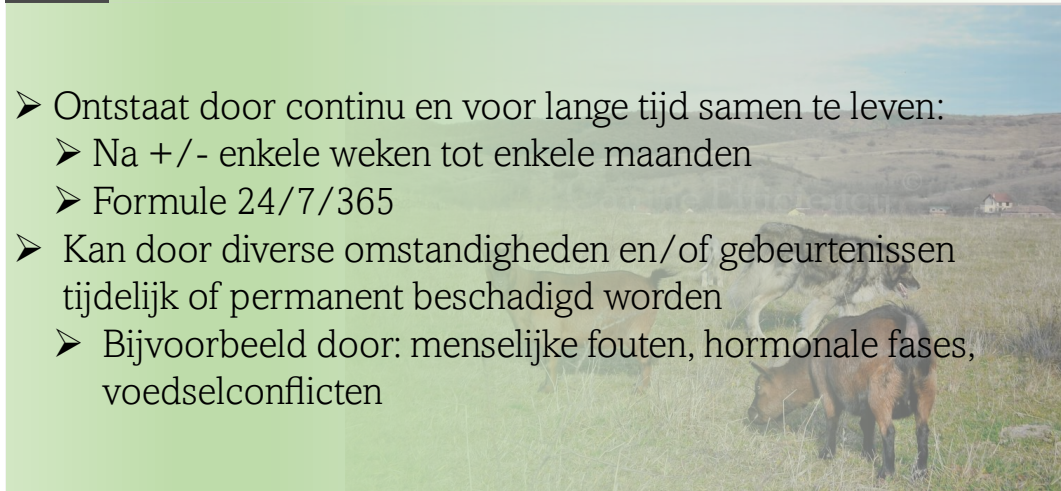
hieronder) is cruciaal en kan niet gedwongen versneld worden. Indien nodig kan het voorkomen dat een hond (of de honden) een periode onder scherp toezicht moeten zijn om gedrag te monitoren en/of bij te sturen. Er moet te allen tijde iemand beschikbaar zijn om de honden hun dagelijkse verzorging te bieden en voor eventuele extra nodige activiteiten.

Binding

- Ontstaat door continu en voor lange tijd samen te leven:
 - Na +/- enkele weken tot enkele maanden
 - Formule 24/7/365
- Kan door diverse omstandigheden en/of gebeurtenissen tijdelijk of permanent beschadigd worden
 - Bijvoorbeeld door: menselijke fouten, hormonale fases, voedselconflicten

Kansen

Goedwerkende conflictpreventie in een gebied met gevestigde of soms zwervende wolven resulteert in **draagvlakverhoging voor de wolf**, maar ook voor de schaapherder/schapenhouder en voor kuddebeschermingshonden. Als mensen zien dat 'het' kan, hier in ons landje, dan heeft dat een enorm positief effect wat zich onder andere uit in meer respect en begrip voor het werk van de schaapherder/schapenhouder. Het **opdoen van nieuwe vaardigheden** voor wat betreft hoe samen te leven met wolven door middel van diverse conflictpreventie methoden resulteert in het ontstaan van een **kenniscentrum in de sector**. Zo kan binnen de sector, als vakgenoten onder elkaar en naar elkaar, kennis gedeeld worden. Ook biedt ervaring met en kennis van succesvolle conflictpreventie mogelijkheden voor inkomsten anders dan uit het begrazingswerk.

Bedreigingen

Zoals ook al een beetje naar voren kwam in zwaktes, liggen er ook **conflicten** op de loer. Denk aan conflicten met omwonenden, wandelaars en honden. Of als het bindingsproces niet goed gaat, soms ook tussen schapen en de honden. Het gebrek aan ervaring in het werken met kuddebeschermingshonden en dus **onvoldoende vaardigheden**, kan leiden tot het missen van bepaalde signalen en/of gedragingen die daardoor een probleem worden. Als iets niet goed gaat, of lijkt te gaan, dan wordt dit automatisch, en door middel van sociale media in rap tempo, **negatieve PR** voor kuddebeschermingshonden, wolf en schaapherder of schapenhouder.

Bijlage II: Nachtrasters

Nachtvakken

Om diverse, belangrijke redenen voldoen de nachtvakken en de positionering van de nachtvakken aan de onderstaande criteria. Er wordt te vaak te veel (eenzijdig) verwacht van het gedrag van de kuddebeschermingshonden en dus te weinig van het gedrag van mensen. Dit terwijl juist het gedrag van mensen de grootste factor is voor wat betreft onrust, en potentiële conflicten of incidenten.

Minimaal 25 meter van paden en wegen

Zoals ook op de kuddebeschermingshonden infobordjes vermeld staat, vragen we publiek minstens 25 meter afstand te houden van de kudde. Dit geldt ook voor de kudde als die in een raster staat. We werken bij de kuddebeschermingshonden aan gewenning aan en acceptatie van recreanten in de terreinen, maar dat moet van twee kanten gebeuren. Niet alleen de honden moeten wennen aan de lokale omstandigheden, medebewoners en medegebruikers van een gebied. Ook 'de recreant of omwonende' moet wennen aan het feit dat kuddebeschermingshonden tegenwoordig deel uitmaken van de omgeving.

Ervaring leert ons dat er regelmatig mensen, zowel bewust als onbewust, ongewenst, of zelfs provocerend, gedrag vertonen naar de honden. Tijdens het hoeden hebben de herders daar min of meer invloed op: ze kunnen de honden kalmeren of corrigeren waar nodig en ze kunnen mensen aanwijzingen geven of aanspreken op hun gedrag. Echter als de kudde met de honden in het raster staat, zijn ze op zichzelf aangewezen. Om het voor kuddebeschermingshonden en recreant wat makkelijker te maken, maken we bij voorkeur directe interacties bij het raster moeilijker. Door nachtvakken minimaal 25 meter van paden en wegen af te houden:

- Verkleinen we de kans op directe interactie, men mag immers niet van paden en wegen af;
- Vergroten we de afstand tussen kuddebeschermingshonden en voorbijgangers = minder (heftige) prikkels;
- Vergemakkelijken we het passeren van het raster voor al dan niet angstige voorbijgangers;
- Zorgen we voor meer rust in de kudde en in het terrein, dus voor de omgeving.

Infobordjes langs paden en wegen

Op tactische punten, vanuit alle richtingen zichtbaar, plaatsten van 'mobiele' infobordjes (zie voorbeeld in afbeelding hieronder), zodat iedere voorbijganger op de hoogte is (kan zijn) van het feit dat er een kudde met kuddebeschermingshonden in het gebied is en wat er van hen verwacht wordt. Deze bordjes staan bij voorkeur ver(der) van het nachtvak af, zodat we voorkomen dat er mensen vlak bij het raster een bordje gaan lezen. Dit is uiteraard al beter ingedekt als de nachtvakken minimaal 25 meter van paden en wegen staan.

Figuur 17. Voorbeeld van een infobord over kuddebeschermingshonden.

Minimaal 50 meter van dichte vegetatie

Bij voorkeur plaatsen we het nachtvak minimaal 50 meter af van dichte vegetatie. Dichte vegetatie dient voor wilde dieren en zeker ook voor roofdieren als schuilplaats en potentieel als hinderlaagplaats. Om de veiligheid en de overzichtelijkheid voor kudde en kuddebeschermingshond preventief hoger te houden, geven we wilde dieren geen schuil- of hinderlaagplaats direct naast een nachtvak. Wolven hebben niets liever dan maximale dekking om ongezien te observeren en/of voort te bewegen. Zie voor het camouflage gehalte van een wolf in dichte vegetatie de afbeeldingen hieronder in een afstandsfoto en een uitsnede daarvan.

Figuur 18. Een screenshot uit de natuurfilm "Vivre avec les Loups". Te zien is een wolf gecamoufleerd in dichte vegetatie. Foto © MFP

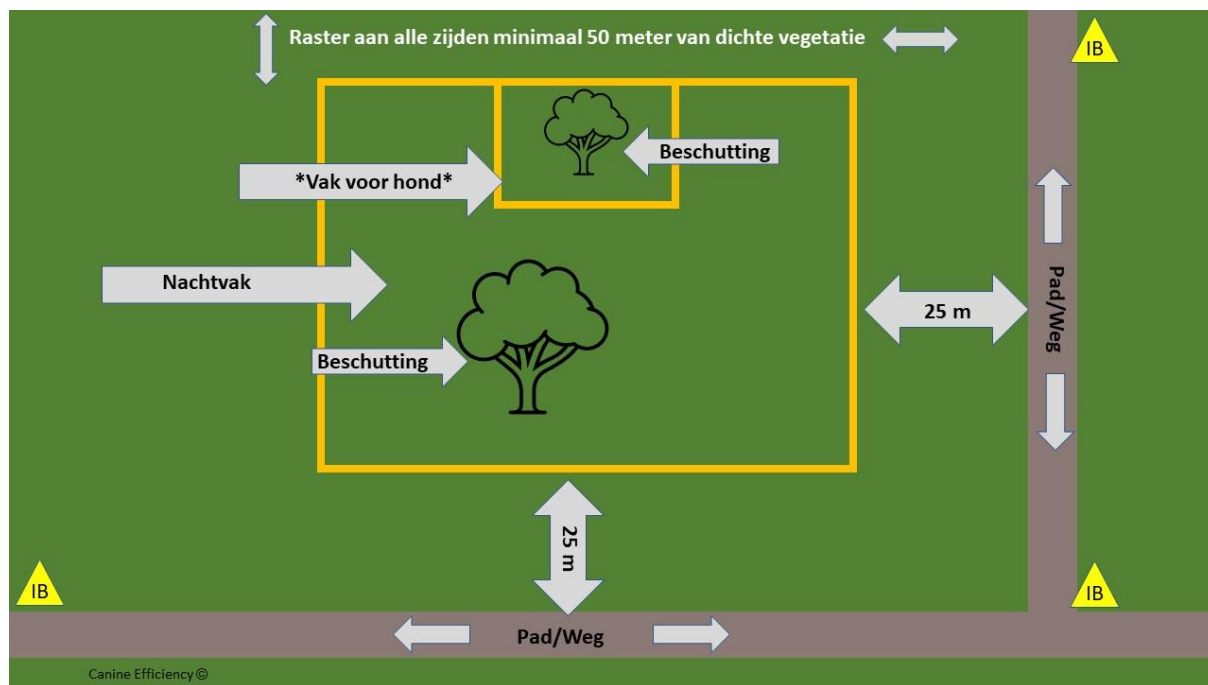
*Figuur 19. Een screenshot uit de natuurfilm "Vivre avec les Loups". Te zien is een wolf gecamoufleerd in dichte vegetatie.
Foto © MFP*

Beschutting in het nachtvak

Vanuit dierwelzijns oogpunt is er (bij voorkeur natuurlijke) beschutting in, en/of bij, het nachtvak. Idealiter één of meerdere bomen waar de dieren schaduw hebben tegen felle zon en beschutting tegen felle neerslag. Dit is niet alleen goed voor het dierenwelzijn, maar ook voor de publieke opinie bij voorbijgangers die gefixeerd zijn op dierwelzijn.

Animatie met de aanbevolen nachtvak criteria

Vak voor hond is tijdelijk, indien nodig, slechts aanwezig tijdens het bindingsproces in de startfase en eventueel bij veranderingen van kuddesamenstelling. Echter, als er zo'n vak in gebruik is, bij voorkeur het vak zo positioneren dat het vak aan minstens drie zijden omringd kan worden door schapen. Zo creëren we de beleving van in elkaars midden zijn bij schapen en honden.

Figuur 20. Schematische weergave van een goed opgezette nachtkraal.